

A Study of the Life and Times of Ayatollah Seyyed Nasrallah Mousavi Banisadr Hamedani

Abolfath Momen

Researcher at the National Archives and Library Organization of the Islamic Republic of Iran

ARTICLE INFO

Article history:

Received 2025/07/27

Accepted 2025/08/23

Keywords:

Hamadan
Ayatollah Seyyed Nasrallah
Mousavi Bani Sadr Hamdani
National Movement
Islamic Revolution

Corresponding author:

Abolfath Momen
m.abolfath@yahoo.com

ABSTRACT

Investigating the position of families and prominent figures as political actors in contemporary Iranian history, especially local history, is of great importance. The Hamedani Banisadr family, descendants of Seyyed Saleh Majdal-ul-Ulama and Ayatollah Seyyed Nasrallah Mousavi, is considered one of the most important of them. This old family, whose lineage goes back to Imam Musa Kazem (AS), initially lived in the Bijar region and migrated to Hamedan due to local disputes. Through their connections and alliances with the local khans and religious base, they played a role in national and local developments. Ayatollah Seyyed Nasrallah Mousavi was one of the political-religious actors of this family who played a role in the events of the Pahlavi period, especially after Shahrivar 1320 (1941) to the early 1350s (1971). Understanding this issue is the subject of the present article. No research has been conducted on this issue, the lineage and position of the Banisadr family, while it is necessary to address it to clarify contemporary and local history. This research, using documentary and library sources and a descriptive-analytical method, seeks to answer the question of what was the role of the family and Ayatollah Seyyed Nasrallah Mousavi Banisadr Hamedani in the developments of the city of Hamedan? The hypothesis of this research is that the role of this family and the person of Ayatollah Banisadr in the developments was positive. The findings show that Ayatollah Seyyed Nasrallah Banisadr, under the influence of his social and family position, played a role in the political developments of the city of Hamedan at different historical stages, including the struggles for the nationalization of the oil industry and, most importantly, the clerical movement led by Ayatollah Khomeini. Therefore, it can be concluded that this family and the person of Ayatollah Banisadr enjoyed religious, social, cultural and economic influence in the Hamedan region, and in light of this position, they played a role in the developments of Hamedan and are considered one of the leaders of these developments.

1. Introduction

Investigating the position of families and prominent figures as political activists in contemporary Iranian history, especially local history, is of great importance. The Banisadr Hamedani family is one of the descendants of Seyyed Saleh Majdal-ul-Ulama, and Ayatollah

Seyyed Nasrallah Mousavi is among the most important of them. The lineage of this ancient family goes back to Imam Musa Kazem (AS). Ayatollah Seyyed Nasrallah Mousavi was one of the political-religious activists of this family who played a role in the events of the Pahlavi period, especially after Shahrivar 1320 (1941) to the early

1350s. The purpose of this article is to understand and examine this issue. No research has been conducted on this subject, the lineage and position of the Banisadr family, while it is necessary to address it in order to clarify contemporary and local history. The hypothesis of this research is that the role of this family and the person of Ayatollah Bani-Sadr in the developments has been positive. The findings show that Ayatollah Seyyed Nasrallah Bani-Sadr, under the influence of his social and family base, played a role in the political developments of the city of Hamedan at different historical periods, including the struggles for the nationalization of the oil industry and, most importantly, the clerical movement led by Ayatollah Khomeini. Using archival sources, this article seeks to examine and analyze the position of Ayatollah Bani-Sadr's personality in the developments of contemporary history and Hamedan and tries to answer the following questions:

- 1) What is the religious-political and economic background of the Bani-Sadr family and what is their surname derived from?
- 2) What role did Ayatollah Seyyed Nasrallah Mousavi Bani-Sadr have in the developments of contemporary history of Iran and Hamedan and why did the leftist parties work against him?

2. Research Method

In this article, based on newly discovered documents and family genealogies, attention has been paid to neglected cases, errors in some sources have been corrected, and the role of other members of this family has been addressed, which is new and fresh in its own way.

This research, using documentary and library sources and a descriptive-analytical method, seeks to answer the question: What was the role of the family and Ayatollah Seyyed Nasrallah Mousavi Banisadr Hamedani in the developments of the city of Hamedan?

3. Discussion

Sayyid Nasrallah Mousavi Bani Sadr, son of Sayyid Saleh Majdul-Ulama, was born in 1274 AH in the village of Abdul-Momen in the Mehraban district of Hamadan province. The great-grandfather of Majdul-Ulama and the Mousavi Bani Sadr family is Sayyid Baqir, son of Sayyid Haidar, who, according to the family tree of Sayyid Baqir's ancestors, whose lineage goes back to Imam Musa Kazim (AS). For many years, they were trustees and owners of many properties and settlements in the areas between Bijar, Hamadan and Kurdistan, and they were engaged in

agriculture and animal husbandry, while simultaneously studying religious sciences. Sayyid Baqir had two sons, Sayyid Abu al-Qasim Sadr al-Ulama and Sayyid Saleh Majdul-Ulama, both of whom were born in the Ghazi-Qushi district of Bijar in the Kurdistan province and were educated first in Ghazi-Qushi Bijar and then in their father's estate called the village of Abdul-Momen.

Seyyed Abul-Qasim Sadr al-Ulama, the uncle of Ayatollah Nasrallah Banisadr, is the grandfather of the first branch of the Banisadr family, and Seyyed Saleh Majdal-Ulama, the father of Seyyed Nasrallah, is the grandfather of the second branch of this family, both of whom were given these titles by their father and the people.

According to the 1304 Civil Registration Law, all Iranian citizens inside and outside the country must have an identity card. Seyyed Musa Sadr al-Islam convened a meeting with the consensus of the families and consulted on the choice of a surname, and they unanimously agreed that since Sadr al-Islam's father, Seyyed Abul-Qasim, was nicknamed Sadr al-Ulama, the surname Banisadr, that is, the children of Sadr, should be chosen for this family, and from then on, all the children of Seyyed Abul-Qasim Sadr al-Ulama and the children of his brother Seyyed Saleh Majdal-Ulama called their surname Banisadr.

Ayatollah Seyyed Nasrallah Banisadr was born in the village of Abdul-Momen, located in the Mehraban district of Hamadan province, in 1274 AH. After receiving his early education from his father, he went to school, then to Hamedan to study. During World War I, he was a student in Hamedan and witnessed the problems of the people and the famine caused by the presence of foreign forces. Seyyed Nasrallah went to Najaf to complete his education and studied there for nearly ten years. However, according to his own words, he did not stay in Najaf for two reasons; one: the climate was incompatible with his temperament, and two: fear of the authority of the authority. His return to Iran coincided with the Pahlavi dynasty. He did not support Reza Shah's policies. He taught at the Zanganeh School and the Grand Mosque of Hamedan. In terms of communicating with the people, resolving their financial and social problems, and pursuing their welfare and development demands, the house of Ayatollah Seyyed Nasrallah Sadr al-Ulama always welcomed visitors. In 1350 AH, he suffered a cerebral hemorrhage and went to France for treatment, but he passed away on February 27, 1350 Bani Sadr was a serious opponent of the Tudeh Party in Hamedan. Ayatollah Banisadr played a significant role in the elections to the 14th National Assembly

in Deymah 1325 and the activities of the Qavam-os-Saltaneh Democratic Party in Hamedan. In addition, Ayatollah Banisadr was very diligent in providing assistance to religious centers and schools. Following the nationalization of the Iranian oil industry in Esfand 1329 and the formation and activities of groups and organizations supporting the National Front in Hamedan, Ayatollah Banisadr supported the government of Dr. Mohammad Mossadegh. During the coup of Mordad 18, 1332, Ayatollah Banisadr's house in Hamedan was attacked and robbed by unknown individuals.

With the beginning of the Islamic movement of the Iranian people led by Imam Khomeini, Ayatollah Banisadr, at the head of the Hamedan scholars, issued a declaration condemning the Pahlavi regime's attack on the Faiziyeh School and sent a telegram to the religious authorities and Ayatollah Khomeini, supporting the Islamic movement and its leadership, and this support continued in all aspects until his death.

4. Conclusion

Based on documents, family records and historical sources, the Mousavi Banu Sadr family was one of the Sadats of Al-Kabud in the Bijar region who later migrated to the Hamedan region. This family traces its lineage back to Imam Musa Kazim (AS). The Banu Sadr family is divided into two branches, the ancestor of the first branch being Seyyed Abu al-Qasim Sadr al-Ulama, whose title became the basis for the family names of his children and all his relatives. The eldest son of Seyyed Abu al-Qasim Sadr al-Ulama, named Ahmad, who inherited his father's title, was attracted to the Baha'is and promoted this sect and was nicknamed Sadr al-Sadur by Abdul Baha. However, his

thoughts and ideas did not have an impact on the other members of the family and they all remained Muslims and Shiites.

Ayatollah Seyyed Nasrallah Mousavi Banu Sadr Hamedani, nicknamed Sadr al-Ulama, is one of the men of the second branch who were religious-political activists of the Pahlavi era. In addition to his landholding and development and religious activities, he also had a prominent presence in political affairs and played a role in the developments and events of the country and the Hamedan region from Shahrivar 1320 onwards, including: during World War II, the prime ministership of Qavam-os-Saltaneh, the movement to nationalize the oil industry, and the Islamic movement of the Iranian people led by Ayatollah Khomeini. Ayatollah Bani-Sadr spent the income from his properties on public welfare matters, helping the people and revolutionaries. From a religious and property perspective, he got involved with the Tudeh Party. However, in order to protect his interests, he was forced to cooperate with the Khans and landowners. Ayatollah Bani-Sadr had great influence and prestige in Hamedan. He used this characteristic to benefit the people and the fighters, and his home was a place where the residents could go to and solve their problems. From a foreign policy perspective, he wanted Iran's independence and territorial integrity, and he was an active and influential activist in all social, political, religious, cultural, and economic dimensions. He was a model of an enlightened cleric with a correct understanding of the times who acted in a timely manner. Although he was not free from self-centeredness and self-interest. He had a secret rivalry with Ayatollah Akhund Mulla Ali Masoumi Hamedani, and in general, historical judgment about him is positive.

بررسی زندگی و زمانه آیت‌الله سیدنصرالله موسوی بنی‌صدر همدانی

ابوالفتح مؤمن

پژوهشگر و سند پژوه سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخچه مقاله: دریافت ۱۴۰۱/۰۵/۰۵ پذیرش ۱۴۰۴/۰۶/۰۱ (مقاله پژوهشی)	بررسی جایگاه خاندان‌ها، شخصیت‌های برجسته به‌عنوان کنشگر سیاسی در تاریخ معاصر ایران به‌ویژه تاریخ محلی از اهمیت زیادی برخوردار است. خاندان بنی‌صدر همدانی از نوادگان سید صالح مجدالعلماء و آیت‌الله سید نصرالله موسوی از جمله مهم‌ترین آن‌ها به‌شمار می‌رود. نسب این خاندان قدیمی به امام موسی کاظم (ع) می‌رسد، که ابتدا در منطقه بیجار سکونت داشتند و بر اثر اختلافات محلی به همدان مهاجرت و به‌واسطه ارتباط و وصلت با خوانین آنجا و پایگاه مذهبی، در تحولات ملی و محلی نقش آفرینی کردند. آیت‌الله سیدنصرالله موسوی یکی از کنشگران سیاسی-مذهبی این خاندان بود که در رخدادهای دوره پهلوی به‌ویژه بعد از شهریور ۱۳۲۰ تا اوایل دهه ۱۳۵۰ ش به ایفای نقش پرداخت، که شناخت این مسأله موضوع نوشتار حاضر است. درخصوص این موضوع، تبار و جایگاه خاندان بنی‌صدر تاکنون پژوهشی انجام نشده است، درحالی‌که برای روشن شدن تاریخ معاصر و محلی پرداختن به آن ضروری است. این پژوهش با بهره‌گیری از منابع اسنادی-کتابخانه‌ای و به‌روش توصیفی-تحلیلی درصدد پاسخ به این پرسش است که نقش خاندان و آیت‌الله سید نصرالله موسوی بنی‌صدر همدانی در تحولات شهر همدان چه بوده است؟ فرضیه این تحقیق بر این است که نقش این خاندان و شخص آیت‌الله بنی‌صدر در تحولات مثبت بوده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که آیت‌الله سیدنصرالله بنی‌صدر تحت تأثیر پایگاه اجتماعی و خانوادگی‌اش، در تحولات سیاسی شهر همدان در مقاطع مختلف تاریخی ازجمله؛ مبارزات ملی شدن صنعت نفت و از همه مهم‌تر نهضت روحانیت به رهبری آیت‌الله خمینی ایفای نقش کرده‌اند. پس می‌توان نتیجه گرفت که این خاندان و شخص آیت‌الله بنی‌صدر در منطقه همدان از نفوذ مذهبی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی برخوردار بوده‌اند که در پرتوی همین جایگاه در تحولات همدان ایفای نقش کرده‌اند و به‌عنوان یکی از رهبران این تحولات به‌شمار می‌آیند.
کلمات کلیدی: همدان آیت‌الله سیدنصرالله موسوی بنی‌صدر همدانی نهضت ملی انقلاب اسلامی نویسنده مسئول: ابوالفتح مؤمن m.abolfath@yahoo.com	

۱. مقدمه

برای درک وقایع تاریخی کشور به‌خصوص تاریخ معاصر ایران، شناساندن و معرفی شخصیت‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و نظامی از اهمیت خاصی برخوردار است، به‌ویژه بازخوانی و پژوهش درباره افرادی که در گوشه و کنار ایران برای ماندگاری و تعالی این مرز و بوم ایفای نقش کرده‌اند، اما به‌عللی شناسایی و معرفی نشده و کارنامه سیاسی، اجتماعی و ... آنان مورد کاوش و قضاوت قرار نگرفته است. بدون درنظر گرفتن و مشخص کردن جایگاه این افراد در حوادث کشور

و مناطق مختلف ایران، ترسیم تاریخ ملی و محلی کشور تقریباً ناممکن می‌باشد. این نوشتار بااستفاده از منابع آرشیوی در صدد بررسی و تحلیل جایگاه شخصیت آیت‌الله بنی‌صدر در تحولات تاریخ معاصر و همدان می‌باشد. فرضیه این پژوهش این است که آیت‌الله بنی‌صدر در تحولات همدان نقش تأثیرگذاری داشته است. بنابراین می‌کوشد به پرسش‌های ذیل پاسخ دهد:
(۱) خاندان بنی‌صدر از چه پیشینه مذهبی- سیاسی و اقتصادی برخوردارند و نام خانوادگی آنان برگرفته از چه چیزی است؟

۲. تبار خانوادگی بنی‌صدر

سید نصرالله موسوی بنی‌صدر فرزند سید صالح مجدالعلماء در سال ۱۲۷۴ ش در روستای عبدالمومن در بخش مهربان از توابع همدان متولد شد. آموزش اولیه علوم دینی را نزد پدر روحانیش فرا گرفت (بنی‌صدر، ۱۳۸۰: ۱۶). در برخی از منابع از پدر وی به‌عنوان صدرالعلماء همدانی یاد شده است (انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۹: ۱۳۹/۱). اما این یک اشتباه تاریخی است چراکه براساس شجره‌نامه خانوادگی، پدر نصرالله، سید صالح مجدالعلماء می‌باشد.

جد بزرگ مجدالعلماء و خانواده موسوی بنی‌صدر، سیدباقر فرزند سیدحیدر که مدفن او در روستای گذل ابدال خدابنده‌لو واقع در استان همدان می‌باشد. براساس شجره‌نامه خانوادگی نیاکان سیدباقر که شجره آنان به امام موسی کاظم (ع) می‌رسد سالیان دراز از معتمدین و مالک بسیاری از املاک و آبادی‌های مناطقی بین بیجار، همدان و کردستان بودند و به کشاورزی و دامداری اشتغال داشتند و همزمان به آموختن علوم دینی نیز مشغول بودند (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۲۱) به‌طوری‌که سیدحیدر جد آیت‌الله نصرالله بنی‌صدر با زن جدیدی از خوانین ازدواج کرد که پدر زنش ماهانه دو قرآن برای تحصیل در حوزه علمیه و درس طلبگی به او می‌داد (بنی‌صدر، ۱۳۸۰: ۱۶). شاید ارتباط با خوانین و علاقه‌مندی به مالکیت اراضی کشاورزی از همین‌جا آغاز شده باشد که همین امر موجب کسب موقعیت اقتصادی خاندان بنی‌صدر گردید. سیدباقر دارای دو پسر به‌نام‌های سیدابوالقاسم صدرالعلماء و سید صالح مجدالعلماء بود که هردو در بخش غازی قوشی بیجار از توابع کردستان به‌دنيا آمده و تحصیل را ابتدا در غازی قوشی بیجار و سپس در ملک پدری خود به‌نام روستای عبدالمومن آموخته‌اند. آنان برای ادامه تحصیل به همدان آمدند و علوم دینی را فرا گرفتند (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۲۱). در مورد سکونتگاه خاندان بنی‌صدر قبل از همدان، آیت‌الله علی عراقچی می‌گوید: «ایشان در اصل همدانی نیستند بلکه از سادات آل کبود از روستای آل کبود بیجار از توابع کردستان هستند که به‌علت درگیری محلی ناچار به اطراف همدان کوچ کردند» (عراقچی، ۱۳۸۹: ۴۳) شجره‌نامه این خاندان نیز این موضوع را مورد تأیید قرار می‌دهد (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۲۱).

سیدابوالقاسم صدرالعلماء پس از پایان تحصیلات با دختر یکی از بزرگان خانواده درویش در همدان به‌نام خانزاده خانم ازدواج کرد که از این بانوی باسواد دارای دو فرزند شد (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۲۱) اولی به‌نام سیداحمد در سال ۱۲۴۸ ش و دیگری به‌نام سیدموسی در ۱۲۵۰ ش در همدان متولد شدند. پس از چندی خانزاده خانم به‌علت بیماری فوت نمود و سیدابوالقاسم با زهرا دختر میرزا حسین خان درویش که از منسوبین خانزاده خانم بود، ازدواج کرد که در نتیجه در سال ۱۲۶۲ ش دارای یک پسر دیگر به‌نام حسین گردید. سیدابوالقاسم صدرالعلماء از ثروتمندان و زمین‌داران همدان بود. او در سال ۱۲۶۸ ش به‌قصد زیارت مکه و انجام مراسم حج به اتفاق پسر ارشدش سید احمد با قافله‌ای که از همدان به‌طرف جنوب می‌رفت تا با کشتی به عربستان سعودی و مکه

آیت‌الله سید نصرالله موسوی بنی‌صدر چه نقشی در تحولات تاریخ معاصر ایران و همدان داشته و چرا احزاب چپ علیه او فعالیت می‌کردند؟

۱-۱. بیان مسأله

در این پژوهش به یکی از شخصیت‌های مذهبی-سیاسی تاریخ معاصر همدان آیت‌الله نصرالله موسوی بنی‌صدر همدانی، که در اکثر حوادث کشور و منطقه در دوره پهلوی و نهضت اسلامی ایران یکی از کنشگران فعال بوده‌اند، پرداخته می‌شود. در این مقاله ازمنظر پیشینه خانوادگی، فعالیت‌های مذهبی، سیاسی-اجتماعی و مواجهه ایشان با حزب توده، تعامل و تقابل با رژیم پهلوی و دولت‌مردان و روابط ایشان با مردم با تکیه بر اسناد و منابع تاریخی مورد پژوهش قرار می‌گیرد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

ازنظر پیشینه تحقیق متأسفانه چندان کار علمی و درخور توجه‌ای انجام نشده است و حتی پرویز اذکائی که در زمینه مشاهیر همدان قلم‌فرسایی نموده‌اند در هیچ‌یک از آثار خود ازجمله در کتاب «همدان‌نامه» و «فرهنگ مردم همدان» اشاره‌ای به آیت‌الله بنی‌صدر و خاندان وی ندارد. در کتاب «خاطرات آیت‌الله عراقچی» و «تاریخ مفصل همدان» اثر آیت‌الله احمد صابری همدانی در حد چند پاراگراف به آیت‌الله بنی‌صدر اشاره شده است که آن‌هم ازنظر تاریخی جای نقد جدی دارد. اما در کتاب «انقلاب اسلامی در همدان» از ابوالفتح مؤمن در ضمن بیان و تحلیل رخدادها به فراخور به نقش آیت‌الله بنی‌صدر اشاره شده و در کتاب «دریچه‌ای به تاریخ معاصر ایران (مجموعه مقالات)» از همین پژوهشگر که در مقاله‌ای تحت عنوان «آیت‌الله بنی‌صدر در عرصه اجتهاد و سیاست» به بررسی نقش بنی‌صدر به‌ویژه در انقلاب اسلامی پرداخته شده است، اما در این آثار مطالب چندانی در مورد تبار و نقش خاندان وی و همچنین اطلاعات جامعی در مورد جایگاه آیت‌الله بنی‌صدر در ادوار دیگر ارائه نشده است. در این مقاله باتکیه بر اسناد نویافته و شجره‌نامه خانوادگی به موارد مغفول مانده توجه شده و اشتباهات برخی از مآخذ تصحیح شده است و به نقش دیگر افراد این خاندان پرداخته شده که در نوع خود جدید و تازه می‌باشد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت تحقیق

برای روشن شدن زوایای رخدادهای ملی ناگزیر از توجه به تاریخ محلی به‌ویژه شخصیت‌های مذهبی-اجتماعی و تأثیرگذار هستیم. بالأخص افرادی همچون خاندان بنی‌صدر و آیت‌الله بنی‌صدر که علاوه بر جایگاه مذهبی-اجتماعی از موقعیت اقتصادی خوبی به‌عنوان یک زمین‌دار مطرح بوده و سعی داشته درهرحال فریادرس مردم و حامی تشکلهای مذهبی و اجتماعی باشند و همچنین میزبان شخصیت‌های مذهبی و فرهنگی که به همدان می‌آمدند، باشند. افزون براین فردی استعمارستیز و از رهبران محلی محسوب می‌گردد.

پسردوم سیدابوالقاسم صدرالعلماء همدانی، سیدموسی صدرالاسلام نیز در رخدادهای تاریخ معاصر نقش آفرین بود (ساکما: ۲۹۳/۱۴۵۶۷۸). او تحصیلات اولیه دینی را در همدان به‌پایان رسانید و برای تکمیل تحصیلات عازم تهران شد. پس از چندی به همدان بازگشت و در سال ۱۲۷۲ ش با کوکب قراگزلو که از خاندان خوانین قراگزلو همدان بود، ازدواج کرد. صدرالاسلام باهمت خود و حمایت خانواده همسرش به‌زودی با رجال و گروه‌های سیاسی تهران رفت‌وآمد پیدا کرد. او پس از ورود به تهران به تحصیلات جدید به‌خصوص علم حقوق، فقه و بیان پرداخت و با افراد و محافل اصلاح‌طلبی که از مشروطیت دفاع می‌کردند آشنا شد و با گروهی از آزادی‌خواهان و روحانیون که برای بیداری مردم می‌کوشیدند شروع به همکاری نمود و وارد غوغای مشروطه‌خواهی شد (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۲۶). او در نامه‌ای به سیدحسن تقی‌زاده در مورد مشروطه‌خواهی خود می‌گوید: «...والله من از اهل استبداد و استیجاش و استنکاف نیستم. مروج مشروطه هستم...» (افشار، ۱۳۸۶: ۶۸). وی در دور اول مجلس شورای ملی خود را از طرف روحانی‌کاندیدا کرد، ولی انتخاب نشد. او بعد از ناکامی در انتخابات چون در علم حقوق تحصیل کرده بود به وکالت در عدلیه اشتغال ورزید و تا پایان عمر یکی از معروف‌ترین وکلای عدلیه بود (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۲۸). بنابراین می‌توان گفت پسران سیدابوالقاسم صدرالعلماء فراتر از مناطق همدان در تحولات کشوری ایفای نقش نمودند افزون براین، سیداحمد اولین مدرس تعلیم بهائیت در ایران و جهان گردید و به‌همین خاطر به صدرالصدور ملقب گشت.

پس از اینکه دوره اولین قانون ثبت‌احوال مشتمل بر ۳۵ ماده در خرداد سال ۱۳۰۴ در مجلس شورای ملی وقت تصویب شد، براساس این قانون مقرر شد کلیه اتباع ایرانی در داخل و خارج از کشور باید دارای شناسنامه باشند (زندیه و محمدی، ۱۳۹۳: ۹). سیدموسی صدرالاسلام به‌اتفاق برادرش حسین افضل‌الدوله و تعدادی از عموزادگان و برخی از دوستان جلسه‌ای تشکیل داد و در مورد انتخاب نام خانوادگی مشورت کردند و به‌اتفاق آراء توافق نموده‌اند که چون پدر صدرالاسلام، سیدابوالقاسم ملقب به صدرالعلماء بوده نام خانوادگی بنی‌صدر یعنی فرزندان صدر برای این خانواده برگزیده شود و از آن پس همه فرزندان سیدابوالقاسم صدرالعلماء و فرزندان برادرش سیدصالح مجدالعلماء نام فامیلی خود را بنی‌صدر نامیدند (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۲۹) البته از آنجایی که نسب این خاندان به امام موسی کاظم (ع) می‌رسد بسیاری از افراد این خانواده نام خانوادگی خود را موسوی بنی‌صدر قید کردند.

در مورد شاخه دوم خاندان بنی‌صدر یعنی حاج سیدصالح مجدالعلماء پدر آیت‌الله نصرالله موسوی بنی‌صدر همدانی می‌توان گفت که مجدالعلماء در سال ۱۲۲۷ ش در غازی‌قوشی بیجار متولد شد (کوشا، ۱۳۷۸: ۱۹۳) و سپس در قریه عبدالؤمن ساکن گردید. او تحصیل را ابتدا در غازی‌قوشی بیجار سپس در روستای عبدالؤمن نزد

برود، همراه شد. پس از زیارت با همان قافله مراجعت کردند. اما در داخل کشتی بیمار شد و فوت نمود (۱۲۶۸ ش) و کاپیتان کشتی دستور داد که مراسمی برای او برپا کرده و پس از انجام تشریفات مذهبی، وزنه سنگینی بر پایه وی آویخته و جسد او را در دریا غرق کرده‌اند به همین علت مرحوم سیدابوالقاسم صدرالعلماء فاقد مقبره است (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۲۲).

بنابراین سیدابوالقاسم صدرالعلماء عموی آیت‌الله نصرالله بنی‌صدر جد شاخه اول خاندان بنی‌صدر و سیدصالح مجدالعلماء پدر سیدنصرالله جد شاخه دوم این خاندان محسوب می‌شود که هردو از طرف پدر و مردم به این القاب ملقب شدند. به دو تن از پسران سیدابوالقاسم صدرالعلماء که از اهمیت و نقش بیشتری برخوردارند، اشاره می‌شود؛ سیداحمد که از طرف پدر به صدرالعلماء ملقب و وصی او شده بود تحصیلات علوم دینی خود را در همدان آغاز نمود و در نزد حاج میرزااسحق مجتهد همدانی فقه و منطق را فراگرفت. او در این زمان کتابی به‌نام «مصابیح‌الامه تبیین‌الحل و الحومه» به‌رشته تحریر درآورد. سید احمد یک طبیب خانوادگی داشت به‌نام حکیم موسی که یهودی بود که گهگاهی با او بحث می‌کرد و به اسلام دعوتش می‌نمود (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۲۵۲). او برای اولین بار نام بهائیت را از حکیم موسی شنید و با تعدادی از بهائیان همدان وارد بحث شد (رافتی، ۲۰۱۳: ۱۹۷). سیداحمد صدرالعلماء پس از چندی برای کسب دانش عازم تهران شد و در حلقه اهل عرفان درآمد و در خانقاه میرزا علی‌آقای زرگر (معروف به صابر علی‌شاه) صاحب عنوان و مرتبه شد و با علی‌خان ظهیرالدوله همنشین گردید. او دارائی خود را در این راه صرف نمود. از طرف دیگر به‌وسیله حکیم موسی با میرزاسلیمان سمسار بهائی در تهران آشنا شد و با بهائیان تهران به معاشرت پرداخت و در نهایت جذب آنان شد و از طرف عبدالبهاء به صدرالصدور ملقب گردید و رساله استدلالیه‌ای در اثبات حقانیت بهائیت نوشت و نام آن را «معات خمس و تجلیات شمس» نهاد و سپس همان کتاب را برای جوانان تدریس نمود. صدرالصدور مختصر استدلالیه را با خط خود تقدیم هیپولت دریفوس بارنی^۱ و خانم لورا کلیفورد بارنی^۲ نمود که باعنوان سیداحمد موسوی الهمدانی آن را امضاء کرده است (رافتی، ۲۰۱۳: ۱۹۹). بدین ترتیب سیداحمد که در ابتدا تلاش داشت حکیم موسی به‌ظاهر یهودی را مسلمان کند خود نیز با تدبیر حکیم موسی بهایی شد و در زمینه تبلیغ بهائیت بسیار فعالیت کرد. سیداحمد صدرالصدور در سن چهل سالگی به سال ۱۲۸۸ ش در تهران فوت نمود که بعد از فوتش طی فرمانی از سوی محمدعلیشاه قاجار به‌عنوان اینکه «چون حاج سیداحمد صدرالعلماء همدانی که از دعاگویان مخصوص دولت جاوید آیت روزافزون بود...» برای وراثت او نیز مقرری معین شد (ساکما: ۲۴۰/۱۰۷۵۱۶). باوجود بهائی شدن سیداحمد بقیه افراد خانواده مسلمان و شیعه باقی ماندند و منشأ خدمات مذهبی، اجتماعی و سیاسی شدند، به‌ویژه آیت‌الله سیدنصرالله موسوی بنی‌صدر همدانی.

2. Laura Clifford Barney

1. Hippolyte Dreyfus Barney

بودند و با صرفه‌جویی بحران قحطی را طی کردند. مجدالعلماء این وضعیت را به خط و امضای خود در پشت جلد کتاب ناسخ التواریخ یاد داشت نمود که حاوی اطلاعات خوبی از اوضاع اقتصادی و اجتماعی همدان می‌باشد (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۳۰۵). او در کنار این فعالیت‌ها در جنگ تپه مصلی که بین رضاخان میرپنج رئیس آتریاد (پادگان) و قزاقان همدان و کلنل محمدتقی‌خان پسیان فرمانده ژاندارم‌های همدان ایجاد شد (بهار، ۱۳۵۷: ۷۲/۱) میانجی‌گری کرد و در پایان دادن به این زدوخورده مسلحانه ایفای نقش نمود (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۳۳۱). بنابراین می‌توان گفت او از تمام توان اقتصادی و نفوذ خود برای مقابله با مشکلات غذایی مردم و آرامش شهر و روستاهای همدان کوشید، میراثی که به‌خوبی به سیدنصرالله منتقل شد.

سیدصالح مجدالعلماء با آسیه که با او نسبتی داشت ازدواج کرد و دارای ۴ فرزند پسر به‌اسامی هدایت‌الله، نصرالله صدرالعلماء، رحمت‌الله و شکرالله شدند (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۳۰۷). حاج سیدصالح سپس با همسر دوم خود به‌نام طاووس ازدواج کرد که از او صاحب دو پسر به‌نام‌های محمد و طاهر شد و آخرین همسر مجدالعلماء منیر ارجمند بود که از او هم دارای دو دختر به‌نام‌های شریعت و ایران‌دخت شد. سیدصالح مجدالعلماء براساس شجره‌نامه در سال ۱۲۰۷ ش (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۳۰۸) و بنابه روایتی در ۱۳۱۳ ش (مصاحبه با علی بنی‌صدر: ۱۴۰۱) در همدان درگذشت و بنابر وصیت خود در مقبره خانوادگی در نجف‌اشرف مدفون شد.

آیت‌الله سیدنصرالله بنی‌صدر در قریه عبدالمؤمن واقع در بخش مهربان از توابع همدان به سال ۱۲۷۴ ش به دنیا آمد (بنی‌صدر، ۱۳۸۰: ۱۶). او بعد از فراگرفتن دروس اولیه نزد پدر به مکتب‌خانه رفت و در نوجوانی برای تحصیل روانه همدان شد و در جنگ جهانی اول در همدان طلبه بود و شاهد مشکلات مردم و قحطی ناشی از حضور نیروهای خارجی بودند (مومن، ۱۳۸۶: ۵۷/۱). او در سال ۱۲۹۸ ش با اشرفی زنگنه فاتح فرزند فتح‌الله‌خان زنگنه (فتح‌الملک) ازدواج کرد (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۳۳۰): «پدر بزرگ مادر پیشکار خوانین قراقرز بود و زمانی که میرزا ابوالقاسم خان ناصرالملک، نایب‌السلطنه ایران شد او رئیس محافظان ناصرالملک گردید و خودش از مالکین طبقه میانی محسوب می‌شد» (بنی‌صدر، ۱۳۸۰: ۱۷). خاطرات آیت‌الله عراقچی نیز این مورد را تأیید می‌کند: «ابوالزوجه سید نصرالله خان بود» (عراقچی، ۱۳۷۸: ۴۰).

سیدنصرالله بعد از ازدواج به‌همراه همسرش برای تکمیل تحصیلات به نجف رفت و نزدیک به ده سال در آنجا مشغول تحصیل شد. او در نجف نزد حضرات آیات عظام سیدابوالحسن اصفهانی، حاج میرزا محمد حسین نائینی و آقاضیاءالدین عراقی اصفهانی شاگردی نمود (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۳۳۰). آیت‌الله سیدنصرالله صدرالعلماء به‌گفته‌ی خود به دو دلیل در نجف نماند؛ یک: ناسازگاری آب‌وهوا با مزاجش، دو: ترس از هوای مرجعیت. بازگشت او به ایران هم‌زمان با سلطنت پهلوی شد. اما با سیاست‌های رضاشاه همراهی نداشت به‌طوری‌که وقتی اسدالملک

معلمین خصوصی آموخت و برای ادامه تحصیل در همدان به مکتب‌خانه رفت و تحصیلات اولیه علوم دینی را فراگرفت. او آرزومند بود که مجتهد جامع‌الشرایط شود، لذا نخست برای آموختن علوم دینی در همدان به کلاس شیخ محمدعلی همدانی رفت و صرف‌ونحو، معانی و بیان را آموخت و سپس نزد سایر استادان خود به یاد گرفتن اصول، فقه، حکمت و فلسفه پرداخت و کتاب‌های حاشیه ملاعبدالله، شرح شمسیه و شرح مطالع را خواند و حکمت را هم مدتی به‌طور مقدماتی فراگرفت. اما اشتغال به کار کشاورزی او را از رفتن به نجف و ادامه تحصیل بازداشت باین‌حال به درجه ملایی رسید، بدین ترتیب او از رسیدن به درجه اجتهاد بازماند (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۳۰۳). او با فعالیتش املاک پدر را توسعه داد. وی در ابتدا دو دانگ از قریه عبدالمؤمن و سه دانگ از روستای قادرآباد را خریداری و بعد شش دانگ املاک مذکور و چهار روستای اطراف آن را خریداری و در اواخر عمر دارای هفت روستای شش دانگ آباد بود. روستاهای مذکور دارای راه‌های ارتباطی خوبی بودند و در هر روستا به‌طور جداگانه به ساختن حمام عمومی، مسجد و مکتب‌خانه اقدام کرد، به‌طوری‌که املاک وی بین بسیاری از دهات سایر خوانین برجسته بود (بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۳۰۴). ابوالحسن بنی‌صدر (نخستین رئیس جمهور ایران) در این مورد می‌گوید: «پدر بزرگم درس طلبگی خوانده بود و آدم بسیار با اراده‌ای بود و از ساعت پنج صبح می‌رفته صحرا و تا شب کار می‌کرد و توانسته بود چندین روستا آن منطقه را آباد کند که نام یکی از آن‌ها روستای باغچه محل تولد من است» (بنی‌صدر، ۱۳۸۰: ۱۷).

از حوادث ناخوشایند این زمان شروع جنگ جهانی اول در سال ۱۲۹۳ ش است که تا سال ۱۲۹۷ ش ادامه داشت که ایران و به‌ویژه منطقه غرب را درگیر نمود. در ۱۲۹۶ ش ژنرال دانسترویل^۱ انگلیسی برای جلوگیری از حمله نیروهای آلمان به قفقاز از بغداد حرکت کرد و از طریق کرمانشاه وارد همدان شد (دانسترویل، ۱۳۶۲: ۱۰۲). در این زمان قوای مهاجم عثمانی، روس و انگلیس کلیه آذوقه و مایحتاج خود را در ایران تهیه و به‌دست می‌آوردند و گندم، حبوبات و مواد غذایی را به هر قیمت خریداری و یا به‌زور می‌گرفتند (ساکما: ۲۴۰/۶۴۱۲). لذا قحطی عظیمی منطقه همدان را در بر گرفت. قحطی‌زدگان به شهر همدان هجوم آوردند و مردم گرسنه چاره‌ای جز خوردن برگ و ریشه گیاهان نداشتند و حتی بسیاری از مردم گوشت گربه، الاغ، اسب و حتی گوشت انسان را می‌خوردند (ساکما: ۲۱۰/۱۵۷۶؛ قطبی، ۱۳۷۰: ۲۴۳-۲۵۰).

ژنرال دانسترویل فرمانده قشون انگلیس از این موقعیت استفاده کرد و مردم را به کار گرفت و چون همه‌روزه علاوه بر حقوق بین آنان کوپن خواربار هم توزیع می‌کرد، عده زیادی از مردم برای جاده‌سازی مراجعه و مشغول به کار شدند (دانسترویل، ۱۳۶۲: ۱۴۴-۱۴۸). سیدصالح مجدالعلماء در این بحبوحه هر چه می‌توانست به مردم کمک می‌کرد و برای کلیه روستائیان دهات خود جیره غذایی معین کرده بود به‌طوری‌که اهالی روستاهای وی تا حد امکان از مصیبت قحطی مصدوم

در تهران درگذشت و در آرامگاه خاندان بنی‌صدر در بهشت‌زهرا در جوار پسرش فتح‌الله بنی‌صدر به خاک سپرده شد (روزنامه ندای میهن، ش ۷۹۸، ۲ بهمن ۱۳۵۰: ۱).

۳. ورود به عرصه سیاست

آیت‌الله بنی‌صدر پس از گذراندن مراتب دروس حوزوی به همدان بازگشت و به تعلیم، تدریس و انجام خدمات اجتماعی و مذهبی مشغول شد (قیام ۱۵ خرداد به روایت اسناد ساواک، ۱۳۷۸: ۲۷۸/۲). وی در اشاعه ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی بسیار کوشا بود، چنان‌که پس از سقوط رضاشاه در شهریور ۱۳۲۰ مدرسه رنگنه، که در سال ۱۳۱۶ ش توسط دولت تصرف و به دبیرستان مختلط تبدیل شده بود (ساکما: ۲۵۰/۱۷۸۴۵۰ و ۲۵۰/۹۴۹۶) به‌دنبال تلاش‌های او، وزارت فرهنگ با دریافت ۴۰۰ هزار ریال به‌دلیل ساختمان‌سازی، آن را به بنی‌صدر واگذار نمود و بدین ترتیب مدرسه دوباره به حوزه علمیه تبدیل شد (مومن، ۱۳۸۶: ۲۱۵/۱؛ نیازی، ۱۳۸۰: ۴۱۹). بنی‌صدر در عمران و آبادانی آن بسیار کوشید (ساکما: ۲۵۰/۹۰۹) و ضمن اداره موقوفات مدرسه از هرگونه دخل و تصرف ادارات دولتی در آن جلوگیری نمود (مارجا: ۴۵۳۴۸). بدین‌گونه آنچه که قبلاً رژیم رضاشاه تصرف کرده بود و حوزه علمیه را تعطیل نموده بود دوباره احیاء کرد و با توان مالی و نظارت خود در توسعه مدرسه علمیه کوشید.

بنی‌صدر از مخالفین جدی حزب توده در همدان بود: «... پدرم به‌شدت ضد انگلیسی بود، طوری‌که شوروی فکر کرده بود که می‌شود از این روحیه او استفاده کرد. بعد از شهریور ۱۳۲۰ ساعت ده شبی شخصی آمد درب زد و خودش را حاج محمد معرفی کرد پدرم گفت: بگویند بیاید، او آمد در اندرونی و زیر کرسی نشست و گفت: «من قنصل سفارت شوروی هستم» شروع به صحبت کرد و گفت: شما با انگلیسی‌ها بد هستید، قابل فهمه برای اینکه آن‌ها بر ایران سلطه داشتند و اما در مورد ما چرا؟ پدرم در جواب گفت: مگر شما روس‌ها از ما کم بردید؟ قنصل گفت: «آنها تزاری بودند» پدرم گفت: شما که پس از آن‌ها آمدید، مگر پس دادید؟ ندادید که؟! الان انگلیسی‌ها در خاک ما هستند، شما هم هستید... قنصل گفت: چرا شما با حزب توده مخالفت می‌کنید با اینکه می‌دانید آنان ضد انگلیسی هستند. پدرم گفت: من به خاطر ضدانگلیس بودنشان مخالف نیستم. شما به‌چه مناسبت اگر حزب توده دست‌نشانده شما نیست، چرا آمدید این‌جا و از آن‌ها حمایت می‌کنید و به شما چه مربوط؟ مگر ما می‌آییم در مسکو بینیم که شما با چه کسی موافقید و یا با چه کسی مخالفید؟» (بنی‌صدر، ۱۳۸۰: ۲۴). آیت‌الله بنی‌صدر با این رفتار نشان داد که آنچه برای وی مهم است ایران و استقلال این کشور است و با استیلای هر دو کشور روس/ شوروی و انگلیس مخالف بود. او با همین بینش در سال ۱۳۲۵ ش با حزب توده همدان به‌مخالفت پرداخت. به‌همین خاطر روزنامه راهنما، ارگان حزب مذکور، با صاحب امتیازی و مدیریت محمد میرسپاسی، کارمند اداره دامپزشکی همدان، از اعضای فعال حزب توده از هرگونه هتاک و توهین نسبت به وی کوتاهی نکرد و او را مخل

رئیس شهربانی همدان از آیت‌الله بنی‌صدر خواست تا پیام تبریک بابت قرارداد ۱۹۳۳ م. نفت به رضاشاه بدهد (بنی‌صدر، ۱۳۸۰: ۱۶) او در سرمای سخت سال ۱۳۱۲ ش شهر همدان را به‌اتفاق خانواده خود ترک گفت تا به بهانه نبودن در همدان این تلگراف تبریک را به رضاشاه ارسال نکند. بنابراین او از همان ابتدا با سیاست‌های رضاشاه مخالف بود و تلاش داشت در کنار مردم باشد. در جنگ جهانی دوم آیت‌الله بنی‌صدر بعد از رفتن رضاشاه با کمک مردم و خیرین تلاش نمود نان شهر همدان را تأمین نماید. آیت‌الله بنی‌صدر در باب طرز فکر و باور دینی انسان معتقد بود: «داوری نسبت به حقیقت و باور هرکس با خدا است» و با همین تفکر زمانی‌که شاعری چون عارف قزوینی، که توسط رضاشاه به همدان تبعید شده بود، فوت نمود و هیچ روحانی حاضر نبود بر جنازه او نماز بگذارد، آیت‌الله بنی‌صدر بر پیکر او نماز گزارد (فانج، ۱۳۷۶: ۴۸۱؛ بنی‌صدر، ۱۳۷۸: ۳۳۱). او همزمان در مدرسه رنگنه و مسجد جامع همدان تدریس می‌کرد.

ازمنظر ارتباط با مردم و رفع مشکلات مالی و اجتماعی و پیگیری خواسته‌های رفاهی و عمرانی آنان منزل آیت‌الله سیدنصرالله صدرالعلماء همیشه پذیرای مراجعین بود: «...سیدنصرالله وقتی برای اقامه نماز جماعت به مسجد جامع همدان می‌آمد مسجد مملو از جمعیت می‌شد و درب منزلش همیشه به‌روی مردم باز بود... او به‌قدری قدرت داشت که می‌گفتند شهربانی را خلوت کرده است: خود من شاهد بودم که مردم اغلب شکایات خود را نزد او می‌بردند، وی نیز چند خدمتکار داشت و به کمک آن‌ها به این امور رسیدگی می‌کرد. حتی قدرت او از صاحب‌منصبان و مأموران شاه بالاتر بود و توصیه‌هایش گره گشاه بود... البته این ارتباط با دستگاه پهلوی هرگز به جایگاه معنوی و روحانی او صدمه و ضربه نمی‌زد. او معمولاً از مردم و رعیت دفاع می‌کرد. سیدنصرالله با یکی از ثروتمندان و مالکین سرشناس همدان در املاک شریک بود. روزی رعیت‌های او به نزد ایشان می‌آیند و از وی شکایت می‌کنند، آیت‌الله بنی‌صدر او را احضار می‌کند و به او می‌گوید چرا بلشویک بازی در می‌آوری؟ چرا به رعیت‌ها ظلم می‌کنی؟ چون بنی‌صدر خودش آدم مهربانی بود و با اینکه ملک و املاک داشت، ولی ظلم نمی‌کرد. آن فرد به بنی‌صدر می‌گوید شما بلشویک بازی درآوردید. دراین هنگام آیت‌الله به زبان ترکی به نوکرهایش دستور می‌دهد که او را از منزل بیرون کنند و آن‌ها هم با پس‌گردنی او را بیرون می‌اندازند» (عراقچی، ۱۳۷۸: ۴۱).

آیت‌الله بنی‌صدر در سال ۱۳۵۰ ش دچار بیماری خون‌ریزی مغز شد و برای معالجه به فرانسه رفت، اما در ششم بهمن ۱۳۵۰ چشم از جهان فرو بست. همسر و ابوالحسن پسرش که وصی او بود، جنازه آیت‌الله بنی‌صدر را تا نجف همراهی کردند و در آنجا روحانیون حوزه نجف و جمع کثیری از مردم شهر با شرکت مراجع جنازه را تشییع و بر آن نماز گزاردند و او را در حرم حضرت علی(ع) دفن نمودند (مهدی‌پور، ۱۳۷۷: ۲۵۴). آیت‌الله بنی‌صدر دارای چهار پسر و سه دختر بود: دختران بهجت و اقدس و اختر، پسران: فتح‌الله، مهدی، ابوالحسن و صادق. اشرافی رنگنه فاتح همسر آیت‌الله بنی‌صدر در ۷ مرداد ۱۳۷۷

برای کسب تکلیف به منزل بنی‌صدر رفته و او نیز به اتفاق مردم و با تعطیل نمودن بازارها برای مخابره شکوائیه به مرکز در تلگراف‌خانه متحصن و خواهان عزل فرماندار شدند (ساکما: ۳۱۰/۰۶۱۴۶۴). این تحصین از روز ۲۷ دی‌ماه تا ساعت چهار بعدازظهر روز ۲۸ دی‌ماه ادامه یافت و تنها با عزل مولوی‌زاده و انتصاب عباس حشمتی به سمت فرمانداری همدان تحصن پایان یافت. در این زمان بنی‌صدر که در جمع مردم بود، خطاب به حضار گفت: «اهالی ملاحظه کردید که در اثر یک اقدام کوچک با لطف و همراهی آقای درخشان مدیرکل وزارت کشور، فرماندار را تغییر دادیم. اگر همت بنمایید و همراهی کنید، عبدالله تقوی و تقی برزین را هم وکیل می‌کنیم» (روزنامه سپیده، س ۱، ش ۴، ۴ بهمن ۱۳۲۵: ۱) در همین سخنرانی او از بهاءالملک و سایر خوانین قراگوزلو و عباس اسکندری (از کاندیدها) به شدت انتقاد نمود (ساکما: ۳۱۰/۰۶۱۴۶۴).

افزون بر این آیت‌الله بنی‌صدر در کمک‌رسانی به مراکز و مدارس دینی بسیار کوشا بود. او به همراه دیگر روحانیون همدان در تشویق اهالی برای فرستادن فرزندان خود به مدرسه جامعه تعلیمات اسلامی در همدان مؤثر بود، تا جایی که با صدور اعلامیه‌ای به اتفاق روحانیون تحت عنوان «اعلامیه حضرات حجج الاسلام و علماء اعلام شهرستان همدان» مردم را دعوت به همکاری و کمک به مدرسه نمودند: «... فراگرفتن دانش بر هر مسلمانی واجب است ... اینک که جامعه تعلیمات اسلامی شعبه همدان به این امر بزرگ اقدام کرده ... شایسته است که عموم مسلمانان و علاقه‌مندان نیز در این امر مهم شرکت و با پرداخت مبلغی درخور استعداد خویش موجبات ازدیاد این گونه آموزشگاه‌ها و مدارس را فراهم نمایند» (ساکما: ۹۱/۲۸۰/۴۸۴). آیت‌الله بنی‌صدر نیز خود نیز در کمک مالی به مدرسه پیش‌قدم شد، به‌طوری که در سال ۱۳۲۹ ش طی نوشته‌ای در دفتر یادداشت مدرسه علمی اسلامی مبلغ یک‌هزار و دویست تومان به این مدرسه کمک نمود (مجمع آموزشی اسلامی و علمی همدان، دفتر یادداشت: ۲۵).

به دنبال ملی شدن صنعت نفت ایران در اسفند ۱۳۲۹ و شکل‌گیری و فعالیت گروه‌ها و سازمان‌های طرفدار جبهه ملی در همدان، آیت‌الله بنی‌صدر از دولت دکتر محمد مصدق حمایت نمود، به همین خاطر پیام وی در این خصوص در اجتماع عظیم مردم همدان در میدان بزرگ شهر (امام خمینی) متشکل از: جمعیت طرفداران جبهه ملی همدان، بازاریان، احزاب طرفدار نهضت ملی، سازمان جوانان بازار همدان، هیئت‌های حسینی‌ها و کامیون‌داران در ۱۴ خرداد ۱۳۳۰ قرائت شد و هیئت‌مدیره موقت جمعیت طرفداران جبهه ملی همدان انتخاب شد (ساکما: ۲۹۰/۶۶۱۹ و ۲۹۰/۶۶۲۱). آیت‌الله بنی‌صدر که در این مقطع از نهضت ملی حمایت می‌کرد از طرفداران آیت‌الله کاشانی و دکتر مصدق بود، مردم همدان نیز او را یکی از نمایندگان آیت‌الله کاشانی بود، رهبر خود می‌دانستند. ازسوی دیگر بنی‌صدر با انعکاس حمایت‌های مردم از دولت آرزومند بود که دولت مصدق زنجیر اسارت را از دوش ملت ایران بردارد (ساکما: ۹۱/۲۴۵/۳۹۴) و با تأیید خواسته‌های عمرانی، اقتصادی و رفاهی مردم و مکاتبه با دولت و نخست‌وزیری

امنیت و آزادی افراد دانست و خواهان تبعید وی شد (ساکما: ۹۱/۲۹۳/۲۱۱۲)، د مقابل روحانیون همدان از جمله آیت‌الله آخوند ملاعلی همدانی، عالمی دامغانی ... با ارسال نامه‌ای به قوام‌السلطنه نخست وزیر وقت، در مهرماه ۱۳۲۵ از میرسپاسی و نشریه راهنما شکایت و خواهان جلوگیری از اقدامات او شدند: «... روزنامه راهنما در شماره‌های مکرر نسبت به حضرت حجه‌الاسلام آقای بنی‌صدر که در نزد غالب اهالی از اعظم علماء اخیار و مقتدا و خیرخواه ملت و دولت و ساعی در امور خیریه می‌باشند ... توهین و عبارات ناسزا ... درج و بدین‌وسیله ایجاد دودستگی و نفاق می‌نماید ... برای جلوگیری از این‌گونه امور به‌هرنحو که خود حضرت اشرف مقتضی بدانند امر سریع و اکید صادر فرموده و این شهر را که به‌مرحمت حضرت اشرف در آسایش و امنیت زیسته محفوظ فرمایند» (ساکما: ۳۱۸۰۰ / ۳۱۰). روزنامه راهنما در شماره هفت خود به این تلگراف تحت عنوان «بنی‌صدر سفسطه میکند» واکنش نشان داد: «... می‌گویند چندین تلگراف ... به‌امضای عده‌ای از بی‌خبران رسانیده تقاضای توقیف روزنامه و انتقال ایشان را نموده است ... بنی‌صدر و اعوانش اولاً باید بدانند که روزنامه راهنما ارگان حزب توده بوده و مندرجات آن ترجمان افکار کلیه طبقات زحمتکش و آزادی‌خواه این شهرستان است ... و ما بنی‌صدر را روحانیت نمی‌دانیم...» (روزنامه راهنما، س ۱، ش ۷، ۲۳ شهریور ۱۳۲۵: ۱ و ۷). بدین ترتیب نشریه سعی نمود که حساب او را از روحانیون جدا و موجب عدم حمایت روحانیان از وی گردد. اما علی‌رغم جوابیه و تلاش روزنامه مذکور با شکایت روحانیون و گزارش‌های حشمت صنیعی فرماندار وقت همدان، به وزارت کشور محمد میرسپاسی به تهران منتقل و روزنامه راهنما نیز تعطیل شد (ساکما: ۳۱۰/۰۶۱۴۶۳). حمله و توهین روزنامه مذکور به حجه‌الاسلام بنی‌صدر از دو نظر قابل تأمل بود؛ یکی اینکه حزب توده اساساً با دین و روحانیت مخالف بود چراکه نفوذ و اعتبار آنان در نشر تعالیم اسلام در شهر و روستاها را مانع نفوذ و فعالیت خود می‌دید به‌همین دلیل سعی در تخریب شخصیت روحانی وی داشت، دوم؛ اینکه حمله حزب توده به بنی‌صدر ناشی از نگرش این حزب نسبت به طبقات اجتماعی بود، چراکه بنی‌صدر از زمین‌داران بزرگ در همدان محسوب می‌شد، به‌همین سبب حزب توده او را در ردیف مالکین عمده می‌دانست، چنان‌که در اعلامیه انجمن کمک به دهقانان ایران (وابسته به حزب توده) تحت عنوان «دهقانان همدان» نام وی را در کنار مالکینی چون حبیبی، شریفی و سالار خزاعی آمده بود.

آیت‌الله بنی‌صدر در جریان انتخابات دوره چهاردهم مجلس شورای ملی در دی‌ماه ۱۳۲۵ و فعالیت حزب دمکرات قوام‌السلطنه در همدان نقش بسیاری داشت. وی از کاندیداتوری تقی برزین و عبدالله تقوی حمایت نمود و به‌شدت با کاندیداهای غیربومی به مخالفت پرداخت. بنابراین پس از تشکیل انجمن نظار ازسوی مولوی‌زاده فرماندار وقت همدان، اهالی همدان و اعضای حزب دمکرات به‌دلیل اینکه چند نفر از اعضای انجمن همدانی نبودند به انتخاب هیأت نظار اعتراض نموده و فرماندار را عامل آن معرفی کردند، به‌همین خاطر عده کثیری از اهالی

سید کاظم حسینی‌داور شاعر و مدیر مسئول روزنامه نامه‌تاریخ ارگان جمعیت طرفداران نهضت ملی در همدان، در بیانیه‌ای به صراحت وی را مورد انتقاد قرار داد و خواهان مقابله با ایشان شد: «به حجج الاسلام بگویند برای حفظ حیثیت و آبروی اسلام باید از نزدیکی با عناصر [ی] که سرسپردگی آنان به اجانب مسلم است احتراز بفرمایند ... با کمال تأثر دیروز در شهر اعلامیه‌ای منتشر گردید که متأسفانه امضای بعضی که مورد احترام ما می‌باشند در زیر آن مشاهده گردید ... مردم هوشیار دیگر اجازه نخواهند داد که منفعت‌طلبان آنان را به نام «الاغ» برای سواری خود آماده سازند و به استقبال سید نصرالله بنی‌صدر ببرند ...» (ساکما: ۹۱/۲۸۰/۴۸۴).

با شدت گرفتن انتقادات از مخبر فرهمند، ایشان از کاندیداتوری همدان انصراف داد. با کناره‌گیری مخبر فرهمند، آیت‌الله بنی‌صدر هم که از او حمایت می‌کرد خود را از عرصه انتخابات کنار کشید و به تهران رفت (ساکما: ۹۱/۲۸۰/۴۸۴). بدین ترتیب می‌توان گفت طرفداران جبهه ملی موفق شدند یکی از رقبای مورد حمایت خوانین را به انصراف وادار کنند.

آیت‌الله بنی‌صدر در مقابل انتقادات اعلامیه‌ای در دفاع از خود صادر کرد: «... در سیاست عمومی کشور که این جانب هیچ‌وقت دخالتی نداشتم. فقط ادوار اخیر انتخابات همدان با فشار و تقاضای اهالی برای مصلحت همشهریان دخالت‌هایی کردم که اقلأً وکلایی که ضررشان کمتر باشد و کمتر به مردم این شهرستان اذیت کنند انتخاب شوند. مخصوصاً در دوره هفدهم در تهران بودم و قصد نداشتم شرکت کنم، ولی تجار و اصناف این شهرستان با تلگرافات زیادی احضارم کردند. آیت‌الله کاشانی و دکتر مصدق هم با اصرار و تأکید زیادی خواهش می‌کردند اینجانب به همدان آمده در انتخاب کاندیداهای ملی مساعدت کنم؛ ناچار پذیرفته و آمدم. پس از تحمل خسارات زیاد و زحمات خسته‌کننده که بالاخره هم نتیجه گرفته نشد بلکه روح اینجانب افسرده و بدمن کوفته شد...» (ساکما: ۹۱/۲۸۰/۴۸۴).

با اینکه آیت‌الله کاشانی در تلگراف‌ها و نامه‌های خود آیت‌الله بنی‌صدر را مورد خطاب قرار می‌داد و خواهان همکاری او در راستای برنامه‌های جبهه ملی بود، ولی بنی‌صدر نه تنها از نماینده آیت‌الله کاشانی (عباسعلی اسلامی) استقبالی نکرد، بلکه به اهداف و برنامه او در همدان خیلی توجهی نمی‌کرد و درواقع به آنچه که صلاحدید موقعیت محلی خودش بود عمل می‌نمود. او حتی برخلاف ادعای بی‌طرفی و کمک به برگزاری انتخابات مردمی در اعلامیه‌ای به مردم اسدآباد به آنان توصیه نمود که از نامزدی مخبر فرهمند و ضیاءالملک فرمند قراگزلو حمایت کنند (ساکما: ۹۹۹/۳۷۸۶۱). از طرف دیگر بین روحانیون همدان از جمله آیت‌الله ملاعلی‌آخوند و آیت‌الله بنی‌صدر درنهان رقابتی در جریان بود. آیت‌الله بنی‌صدر همیشه باتوجه به نفوذ و مراوداتش با صاحبان قدرت و اعتبار اجتماعی و اقتصادی مصمم بود که فرد اول صحنه سیاست و اجتماع باشد و این انگیزه تاندازه‌ای در جهت‌گیری او مؤثر بود.

در جریان کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ منزل آیت‌الله بنی‌صدر در

در این زمینه خواهان عملی شدن این تقاضاها از جمله؛ ساخت سد عباس‌آباد و دره‌مرادیگ همدان برای تأمین آب شرب اهالی و احداث کارخانه‌های متناسب با موقعیت همدان بود (ساکما: ۹۱/۲۴۵/۱۱۳ و ۹۱/۲۴۵/۹۰). بدین ترتیب آیت‌الله بنی‌صدر به‌عنوان یک روحانی و کنشگر سیاسی-اجتماعی و اقتصادی سعی بر رفع نیازهای و توسعه همدان داشت.

با نزدیک شدن انتخابات هفدهمین دوره مجلس شورای ملی آیت‌الله بنی‌صدر به اتفاق روحانیون همدان با صدور اعلامیه‌ای در ۲۳ دی ۱۳۳۰ سعی کردند حساسیت زمانی جامعه ایران و شرایط نمایندگان را به مردم یادآور شوند: «... حفظ استقلال مملکت و دیانت اسلام ... منوط به صالح بودن نمایندگان این دوره است؛ بر مسلمین واجب و لازم است که سعی بلیغ در انتخاب نماینده خودشان بنمایند که شخص متدین و علاقه‌مند به وطن و دیانت به مجلس شورای ملی اعزام گردد ...» (ساکما: ۹۱/۲۸۰/۱۹۴). از سوی دیگر آیت‌الله کاشانی در ۲۹ دی ۱۳۳۰ طی تلگرافی به آیت‌الله بنی‌صدر همین خواسته را مورد تأکید قرار داد (ساکما: ۲۹۰/۹۶۱۱). به همین منظور از سوی آیت‌الله کاشانی در ۱ بهمن ۱۳۳۰ شیخ عباسعلی اسلامی نماینده وی در میان استقبال مردم و شیخ‌علی شمس‌حائری وارد همدان شد (مؤمن، ۱۳۸۶: ۱/۳۱۲). آیت‌الله بنی‌صدر علی‌رغم ارتباطی که با آیت‌الله کاشانی داشت، اما در عمل چندان از وی پیروی نمی‌کرد بلکه منافع و مقتضات محلی خود را در نظر می‌گرفت؛ چنان‌که نه تنها از کاندیداهای نهضت ملی حمایت نکرد بلکه بی‌طرفی موردنظر آیت‌الله کاشانی را نقص و به حمایت از مخبر فرهمند و ضیاءالملک فرمند قراگزلو کاندیداهای موردنظر خوانین پرداخت. این درحالی بود که در ۱۹ اردیبهشت ۱۳۳۱ به‌عنوان اعضای اصلی انجمن نظارت بر انتخابات برگزیده شده بود: «... سید نصرالله بنی‌صدر، فتح‌الله خان حبیبی... به سمت اعضای اصلی و اسماعیل داوری و رحمت‌الله بنی‌صدر ... به سمت اعضای علی‌البدل انجمن نظارت بر انتخابات انتخاب شدند و فتح‌الله بنی‌صدر هم به سمت نیابت این انجمن انتخاب شدند» (روزنامه مبارز همدان، س ۱، ش ۲۳، ۲۱ اردیبهشت ۱۳۳۱: ۱). اما این افراد برای برگزاری انتخابات عملاً اقدامی نکردند. به همین خاطر مورد انتقاد قرار گرفتند. روزنامه «مبارز همدان» در مقاله‌ای به‌قلم ع. وهاب‌زاده از آیت‌الله بنی‌صدر به‌دلیل حمایت از مخبر فرهمند به‌شدت انتقاد کرد: «... بنی‌صدر از روزی که جوانان همدان از خواب بیدار گشته و با طلوع انتخابات مصمم به دخالت در سرنوشت خود شدند، معدودی ماجراجو با انتساب خویش به شخص شما آنان را با نیش چاقوی ناجوان‌مردانه می‌هراسانیدند .. [و] خانه شما را ملجأ و پناهگاه خویش ساخته و با اعمال ناشایست خود دامن شما را لکه‌دار نمودند. آقای بنی‌صدر انصاف دهید آیا شایسته بود که وجهه شما آلوده اغراض دیگران شود؟ ... شما با صدور اعلامیه‌های متعدد عدم دخالت خود را در انتخابات کراراً گوشزد فرمودید؛ ولی متأسفانه رفتار شما مخالف مفاد اعلامیه‌های صادره بود» (روزنامه مبارز همدان، س ۱، ش ۱۸، ۱۸ فروردین: ۴). به دنبال فعالیت‌های انتخاباتی آیت‌الله بنی‌صدر به نفع خوانین و مخالفین نهضت ملی،

اعلام شد (خاطرات قیام ۱۵ خرداد، ۱۳۷۸: ۱۱۲). آیت‌الله بنی‌صدر در این مهاجرت بسیار فعال بود و بی‌پروا سخنان خود را اعلام می‌داشت، چنان‌که در ابتدای ورود روحانیون و علمای طراز اول شهرستان‌ها به تهران در منزل آیت‌الله میلانی تیمسار پاکروان رئیس ساواک تهران، سعی نمود که آنان را وادار به عقب‌نشینی و تسلیم نماید، او خطاب به آنان گفت: «شما برای چه اینجا جمع شده‌اید و می‌خواهید به چه اعتراض کنید». در این هنگام که تمام آقایان مراجع و روحانیون ساکت بودند آیت‌الله بنی‌صدر یک مرتبه سکوت را شکست و به او گفت: «آقای پاکروان شما می‌دانید کجا آمده‌اید و نزد چه افرادی هستید و با چه کسی صحبت می‌کنید، او که این مطالب را با عصبانیت اظهار می‌داشت باعث عقب‌نشینی پاکروان گردید و او ناگزیر لحن بیان خود را عوض نمود و گفت ما می‌خواهیم، ببینیم تکلیف چیست و چه باید کرد» (مومن، ۱۳۸۶: ۱ / ۲۵۱). بدین ترتیب آیت‌الله بنی‌صدر قدرت، نفوذ و اعتبار روحانیت را به رخ پاکروان کشید و او را وادار به عقب‌نشینی کرد. وی در مسلم ساختن مرجعیت امام خمینی (ره) نقش مؤثری ایفاء نمود تا جایی که او متن تلگراف علمای مهاجر به امام خمینی (ره) که در آن مرجعیت وی مسلم می‌شد و او را به عنوان آیت‌الله‌العظمی و مرجع تقلید مورد خطاب قرار گرفته بود، تنظیم نمود (خاطرات قیام ۱۵ خرداد، ۱۳۷۸: ۱۱۲) و زمانی که علما درخصوص ارسال تلگراف مذکور به دربار و نخست وزیر مردود بودند، آیت‌الله بنی‌صدر خطاب به حضار گفت: «آقایان اینجا آمدن و نشستن و میوه خوردن فایده‌ای ندارد، اگر بناست کاری بکنیم باید واقعاً یک کار جدی کرد و اگر بناست اوضاع به همین شکل بماند، خودتان به شهروایان برگردید و آنجا مردم را ارشاد و هدایت کنید» (خاطرات قیام ۱۵ خرداد، ۱۳۷۶: ۱۸۷).

به دنبال تغییر محل تبعید امام خمینی (ره) از ترکیه به عراق در سال ۱۳۴۴ ش، آیت‌الله بنی‌صدر با ارسال تلگرافی به وی ضمن اظهار خرسندی از تغییر محل تبعید از خداوند متعال خواستار سلامتی و موفقیت او شد، امام خمینی (ره) در جواب نامه او تلگرافی ارسال نمود: «حضرت آیت‌الله آقای بنی‌صدر دامت برکاته. به عرض عالی می‌رساند، مرقوم محترم که حاکی از سلامت وجود مسعود و حاوی تفقد از اینجانب بود موجب تشکر گردید ... حالت اینجانب بحمدالله سلامت است از خداوند تعالی عظمت اسلام و مسلمین را خواستارم از جنابعالی رجاء دعای خیر برای حسن عاقبت دارم...» (صحیفه نور، ۱۳۷۰: ۱۹۵/۱).

خانه آیت‌الله بنی‌صدر در همدان منزلگاه مناسبی بود برای تمام کسانی که عازم دیدار امام خمینی (ره) در عراق بودند، علاوه بر مساعدت‌های مذکور، وی برای بازاریان و معمین که قصد زیارت عتبات عالیات در عراق و دیدار با امام خمینی را داشتند، گذرنامه می‌گرفت (مراسان: ۱۳۴۵/۱۵). در سال ۱۳۴۵ محمدرضاشاه برای تظاهر به دین‌داری اقدام به چاپ قرآنی نمود که به قرآن آریامهری معروف گشت. قرآن مذکور توسط فرمانداران برای تمام روحانیون کشور فرستاده شد، از جمله آیت‌الله بنی‌صدر و آخوند در همدان که آن‌ها نیز به‌عنوان مختلف از قبول آن امتناع ورزیدند. تا جایی که بیشترین اسناد

همدان توسط عده‌ای ناشناس مورد حمله و دستبرد قرار گرفت و اموال منزلش غارت گردید که گویا مهاجمین از افراد وابسته به حزب توده و گروهی از ارادل و اوباش شهر امثال علی محمدی معروف به علی وکیل بودند (مومن، ۱۳۸۶: ۳۱۰/۱). پس از کودتا، مردم همدان برای کسب تکلیف در منزل آیت‌الله بنی‌صدر اجتماع کردند، وی خطاب به آنان اظهار داشت: «من تکلیفم این هست که از دولت حاضر حمایت کنم» (همان‌جا) البته نباید فراموش کرد که وی با فضل‌الله زاهدی رئیس دولت کودتا، وابستگی سببی داشت و همین موضوع یکی از علل حمایت وی از دولت مذکور بود. علی‌رغم وضعیت فوق‌الذکر برای آزادی فعالان سیاسی و طرفداران جبهه ملی در همدان که پس از کودتای ۲۸ مرداد دستگیری و زندانی شده بودند از هیچ‌گونه کوششی کوتاهی نکرد (مارجا: ۲۴۳۰۳).

۴. آیت‌الله بنی‌صدر و نهضت اسلامی

با شروع نهضت اسلامی مردم ایران به رهبری امام خمینی، آیت‌الله بنی‌صدر به همراه آیت‌الله آخوند ملاعلی همدانی در رأس علما همدان با صدور اعلامیه‌ای حمله رژیم پهلوی را به مدرسه فیضیه محکوم کرده و با ارسال تلگرافی به مراجع تقلید و آیت‌الله خمینی از نهضت اسلامی و رهبری آن حمایت نمود (مراسان: ۱۳۴۱/۱۵). به دنبال دستگیری آیت‌الله خمینی در خرداد ۱۳۴۲ توسط رژیم پهلوی و حمله به مردم در ۱۵ خرداد در تهران و دیگر شهرستان‌ها، آیت‌الله حاج میرزا عبدالله مجتهدطهرانی تلگرافی در این خصوص به علمای طراز اول کشور از جمله آیت‌الله بنی‌صدر و آخوند ارسال نمود (قیام خونین ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ به روایت اسناد، ۱۳۶۰: ۱۵۵).

پس از قیام خونین مردم ایران در ۱۵ خرداد، محمدرضاشاه در ۱۸ خرداد وارد همدان شد و در یک سخنرانی تند نسبت به خیزش ۱۵ خرداد، از روحانیون و مبارزین انتقاد نمود. در روز ورود وی به همدان روحانیون طراز اول همدان، آیت‌الله بنی‌صدر و آخوند نه تنها به استقبال او نرفتند بلکه دیگران را از هرگونه استقبالی منع کردند (مراسان: ۱۸۴).

در پی دعوت مراجع تقلید قم از روحانیون طراز اول کشور برای مهاجرت به تهران جهت آزادی امام خمینی از زندان رژیم، آیت‌الله نصرالله بنی‌صدر نیز به مهاجرین پیوست (همان‌جا). از سوی دیگر ساواک اعلام نمود که از همدان آیات عظام آخوند ملاعلی همدانی و نصرالله موسوی بنی‌صدر همدانی به تهران وارد و به مهاجرین ملحق شدند (روحانی، ۱۳۶۰: ۵۵۴). روحانیون حاضر در تهران در منزل آیت‌الله شریعتمداری در حضرت عبدالعظیم گردهم آمدند و به شور پرداختند و قرار شد اولین جلسه آنان در منزل آیت‌الله بنی‌صدر تشکیل شود. جلسه مذکور در منزل آیت‌الله بنی‌صدر واقع در خیابان حقوقی برگزار شد، در این جلسه مسائلی راجع به وضع کنونی تهران، مملکت، دولت و گرفتاری‌هایی که پیش آمده بود مطرح شد و هرکسی که مطلبی داشت عنوان کرد، سپس گزارشی تهیه و خدمت آقایان مراجع داده شد و در پایان محل جلسه بعدی را منزل آیت‌الله طاهری شیرازی

- فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
- [۱۷] عراقچی، علی، (۱۳۸۹). *خاطرات آیت‌الله شیخ علی عراقچی*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ اول.
- [۱۸] قطبی، بهروز، (۱۳۷۰). *اسناد جنگ جهانی اول در ایران*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول.
- [۱۹] قیام ۱۵ خرداد به روایت اسناد ساواک، (۱۳۷۸). ج ۲، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، چاپ اول.
- [۲۰] قیام خونین ۱۵ خرداد به روایت اسناد، (۱۳۶۰). به کوشش دهنوی، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، چاپ اول.
- [۲۱] کوشا، محمدعلی، (۱۳۷۸). *سیمای بیچار گروس و مشاهیر آن*. سنج: دانشگاه کردستان، چاپ اول.
- [۲۲] مهدی پور، علی‌اکبر، (۱۳۷۷). *اجساد جاویدان*. قم: حاذق، چاپ اول.
- [۲۳] مومن، ابوالفتح، (۱۳۸۶). *انقلاب اسلامی در همدان*. ج ۱ و ۲، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، چاپ اول.
- [۲۴] همو، (۱۳۹۰). *دریچه‌ای به تاریخ معاصر ایران*. تهران: سوره مهر، چاپ اول.
- [۲۵] نیازی، قدرت‌الله، (۱۳۸۰). *اصیل‌ترین مراکز تعلیم و تربیت* (مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت آخوند ملاعلی معصومی همدانی) تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ اول.
- [۲۶] رافتی، وحید، (۲۰۱۳). «میراث صدر الصدور»، نشریه سالانه *انجمن ادب و هنر ایران*، شماره ۱۸، لندن.
- [۲۷] روزنامه سپیده، سال اول، شماره ۴، ۴ بهمن ۱۳۲۵.
- [۲۸] روزنامه ندای میهن، همدان، شماره ۷۹۸، ۲ بهمن ۱۳۵۰.
- [۲۹] زندیه حسن و امیر محمدی، (۱۳۹۲). *شناسنامه به‌مثابه سند هویتی ایران (۱۲۹۷-۱۳۹۲ ش)*، *فصل‌نامه مطالعات ملی*، تهران، سال ۱۵، شماره ۵۹، ۳-۳۰.
- [۳۰] فاتح، حسن، (۱۳۷۶). عارف قزوینی و محمدتقی بهار (ملک الشعراء)، *مجله ایران‌شناسی*، تهران، سال ۹، شماره ۳۵، ۴۹۳-۴۸۰.
- [۳۱] مؤمن، ابوالفتح، (۱۳۸۱). *قرآن پهلوی و واکنش روحانیون ایران*، *ماه‌نامه زمانه*، تهران، سال اول، شماره ۵ و ۶، بهمن و اسفند، ۳۸-۴۳.

References

- [1] Afshar, Iraj (1385). *Letters on Constitutionalism and Immigration*. Tehran: Qatra, First Edition. [In Persian]
- [2] Araghchi, Ali (1990). *Memoirs of Ayatollah Sheikh Ali Araghchi*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 1st edition. [In Persian]
- [3] Bahar, Mohammad Taghi (1357). *Brief History of Political Parties*. Vol. 1, Tehran: Franklin with the collaboration of Amir Kabir, third edition. [In Persian]
- [4] Bani Sadr Abolhasan (1991). *Lessons from experience*. With the help of Hamid Ahmadi, Berlin: Islamic Revolution, first edition. [In Persian]
- [5] Bani Sadr, Kamal al-Din (1999). *Genealogy of the Bani Sadr family*. Washington: T.J., first edition. [In Persian]
- [6] Dunsterville, Lionel Charles (1983). *Memoirs of General Dunsterville - Suppressor of the Forest*. Translated by Hossein Ansari, Tehran: Farzan, first edition. [In Persian]
- [7] Ghotbi, Behrouz (1990). *Documents of World War I in Iran*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, 1st edition [In Persian].
- [8] Fateh, Hassan (2017). Aref Qazvini and Mohammad Taghi Bahar (King of Poets). *Journal of Iranian Studies*, Tehran, Year 9, Issue 35, 480-493. [In Persian]
- [9] *Hamedan Scientific Educational Complex*, Documents and Notebooks. [In Persian]
- [10] Islamic Revolution Documents Center (Marasan), Combatant Clerics File: 184; Imam Khomeini File: 15/641; Pahlavi Quran File: 2/192. [In Persian]
- [11] Islamic Revolution Documents Center (Marja), File No:45348; 24303. [In Persian]
- [12] Koosha, Mohammad Ali (1999). *The Face of Bijar Gross and Its Famous People*. Sanandaj: University of Kurdistan, first edition. [In Persian]
- [13] Mehdipour, Ali Akbar (1998). *Immortal Bodies*. Qom: Haziq, first edition [In Persian].
- [14] Memories of the 15 of Khordad Uprising (1999). *Eighth volume, with the help of Ali Bagheri*. Tehran: Artistic Department of the Propaganda Organization, first edition. [In Persian]
- [15] Memories of the 15 of Khordad Uprising (1997). *Sixth volume, with the help of Ali Bagheri*. Tehran: Artistic Department of the Islamic Propaganda Organization, first edition [In Persian].
- [16] Momin, Abolfateh (1997). *The Islamic Revolution in Hamedan*. Vol. 1 and 2, Tehran: Islamic Revolution Documents Center, first edition. [In Persian]
- [17] Momin, Abolfateh (2001). *A Window to the Contemporary History of Iran*. Tehran: Surah Mehr, first edition. [In Persian]
- [18] Momin, Abolfateh (2002). The Pahlavi Quran and the Reaction of Iranian Clergy. *Monthly Magazine Zameh*, Tehran, Year 1, Issues 5 and 6, Bahman and Esfand, 38-43. [In Persian]
- [19] Momin, Abolfateh (1997). *Imam Khomeini's Movement*. Vol. 2, Tehran: Islamic Revolution Documents Center, 3rd edition. [In Persian]
- [20] National Archives and Library Organization of the Western Administration of the Country (Hamedan) (SACMA): 91/245/394; 91/245/90; 91/245/113; 91/245/307; 91/280/484; 91/280/684; 91/280/194; 91/293/2112. [In Persian]
- [21] National Archives and Library Organization (SACMA): 210/1576; 240/6412; 240/107516; 250/9496; 250/17845; 290/6619; 290/6621;

- 290/9611; 293/145678; 310/31800; 310/061463; 310/061464; 999/37861. [In Persian]
- [22] *Nedaye Mihan Newspaper*, Hamedan, Issue 798, 2 Bahman 1350. [In Persian]
- [23] Niazi, Qodratullah (2001). *The Most Authentic Centers of Education and Training*. (Collection of Articles of the Congress Commemorating Akhund Mullah Ali Masoumi Hamedani) Tehran: Cultural Works and Honors Association, first edition. [In Persian]
- [24] Rafati, Vahid (2013). The Legacy of Sadr Al-Sadur. *Annual Journal of the Iranian Literature and Art Association*, No. 18, London. [In Persian]
- [25] Rouhani, Hamid (1981). *An analytical study of Imam Khomeini's movement*. Tehran: Rah-e-Imam Publications, 2nd edition. [In Persian]
- [26] Sahifeh-e-Noor (1991), Vol. 1, Tehran: *Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance*, 1st edition. [In Persian]
- [27] *Sepideh Newspaper*, Year 1, Issue 4, 4 Bahman 1325. [In Persian]
- [28] The Bloody Uprising of 15th of June as Narrated by Documents (1980). By *Koshesh Dehnavi*, Tehran: Rasa Cultural Services Institute, 1st edition. [In Persian]
- [29] The Islamic Revolution as Narrated by SAVAK Documents, Hamedan Province, (1389). Vol. 1, Tehran: *Historical Documents Review Center*, First Edition. [In Persian]
- [30] The Uprising of 15th of June as Narrated by SAVAK Documents (1999). Vol. 2, Tehran: *Center for Review of Historical Documents of the Ministry of Intelligence*, 1st edition. [In Persian]
- [31] Zandiyeh Hassan and Amir Mohammadi (2013). Identity Certificate as an Identity Document of Iran (1297-1392 AH), *Quarterly Journal of National Studies*, Tehran, Year 15, Issue 59, 3-30. [In Persian]